

УДК 376.1.36.06

Г. Б. Соколова

кандидат психологічних наук,
викладач кафедри дефектології та фізичної реабілітації
Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського

ІСТОРИЧНИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМИ СІМ'Ї, ЯКА ВИХОВУЄ ДИТИНУ З ВІДХИЛЕННЯМИ У РОЗВИТКУ

У статті здійснено порівняльний аналіз розвитку проблеми сім'ї, яка виховує дитину з відхиленнями у розвитку в Європі, Росії, Україні. Визначено основні тенденції, особливості ставлення соціуму до таких осіб на різних етапах розвитку суспільства.

Ключові слова: діти з психофізичними вадами; сім'я, яка виховує дитину з відхиленнями у розвитку; відношення суспільства до осіб з психофізичними порушеннями.

Початок ХХІ сторіччя відзначено в Україні підвищеним інтересом фахівців різного профілю (соціологів, демографів, економістів, психологів, педагогів та ін.) до проблем сучасної сім'ї. Традиційно сім'я сприймається як природне середовище, що забезпечує гармонійний розвиток і соціальну адаптацію дитини. Увага вчених пояснюється не тільки професійною проблематикою, але свідчить і про наявність значних труднощів у розвитку цього соціального інституту. Особливе положення в цьому питанні займають родини, що виховують дітей з відхиленнями у розвитку, яким характерний високий рівень прояву «проблемності».

На всіх етапах розвитку людства суспільство не могло бути байдужим до осіб, які мали ті чи інші порушення моральних, фізичних та психічних якостей. Їх не можна було залишати поза увагою, оскільки ці діти вимагали до себе особливого ставлення. Якщо суспільство ігнорувало таких дітей, не надавало їм потрібної медичної та соціально-педагогічної допомоги або якщо така допомога й підтримка здійснювалися не у тих формах і розмірах, яких вони потребували, особи з моральними, фізичними і психічними порушеннями ставали важким тягарем для суспільства, джерелом такої соціальної розпусти, як неорганізованість та злочинність. Це примушувало людство змінювати ставлення до таких людей, виробляти нормативні акти щодо їхнього статусу у суспільстві, створювати умови, які б запобігали аморальності серед дітей і підлітків, сприяли поверненню їх до суспільства.

Проблеми родини, що має дитину з відхиленнями у розвитку, проявляються в різних сферах її життя. В історії розвитку людства взаємини родини та суспільства пройшли шлях від диктату соціуму, який розпоряджався позбавлятися від неповноцінних немовлят, до розуміння необхідності надання допомоги і підтримки таким сім'ям.

Слід зазначити, що ситуація проблемності виникає в сім'ї з моменту народження в ній дитини з психофізичними вадами і проявляється як

відношення соціуму до дефекту. У ці відносини включаються і близькі дитини (батьки, інші члени сім'ї, опікуни). Генезис проблеми такої сім'ї детермінований історією ставлення суспільства до осіб з психофізичними вадами впродовж розвитку сучасної цивілізації і може розглядатися в тісному взаємозв'язку з нею. Вивчення літературних джерел дає можливість виділити певні етапи в історії цих взаємин. Докладний аналіз та авторська періодизація еволюції ставлення суспільства і держави до осіб з відхиленнями у розвитку представлені в монографії М. М. Малофєєва (1996), а також в більш ранніх роботах Х. С. Замського (1980).

Короткий історичний екскурс в генезис проблеми сім'ї, яка виховує дитину з відхиленнями у розвитку, дозволив виділити окремі її аспекти в міру їх виникнення.

Перший аспект: Позбавлення від неповноцінних осіб як форма самозахисту в давнину людини і держави.

Сприйняття здоровими співгромадянами осіб, що мають фізичні та психічні недуги, в різні історичні епохи мало свої особливості і складалося по-різному. Так, історія відношення до аномальних дітей в стародавніх Греції та Римі свідчить про негуманні засоби поводження з ними (Плутарх). У суспільстві таке звернення розумілося як форма захисту нації від впливу аномальних осіб. Ця позиція обґрунтовувалася і філософськи (Арістотель, Платон). Є також свідчення про те, що існував закон царя Спарти Лікурґа (IX–VIII ст. до н. е.), що приписує своїм співгромадянам умертвляти фізично неповноцінних немовлят, керуючись, на думку римського філософа Сенеки, «правилами розуму: відокремлювати непридатний від здорового». Батьківські почуття при цьому ніким не враховувалися. Римське право відносило божевільних і глухонімих до категорії недієздатних осіб та позбавляло їх громадянських прав, включаючи в цю категорію як бідних, так і багатих громадян.

Період Середньовіччя не приніс позитивних змін у життя сімей душевнохворих осіб. У світогляді людей того часу домінували забобони. «Носій недуги сприймався як істота неповноцінна, а тому і не заслуговує уваги. Інвалід не міг розраховувати навіть на нейтральне ставлення оточуючих, тому більшість з них у розглянутий період було переконана, що глухота сліпота, божевілля, вроджене каліцтво є покарання людині за гріхи, або втручання в її долю Сатани» (М. М. Малофєєв, 1996, С. 41–42).

Православ'я в порівнянні з католицизмом відрізнялося більш м'яким ставленням до осіб з фізичними та психічними вадами. Деякі з юродивих і калік були віднесені до лику святих. Юродивих на Русі шанували як посланників бога. Свідоцтва цьому ми знаходимо в літературних джерелах (О. С. Пушкін «Борис Годунов»). На їх честь зводилися храми (наприклад, собор Василя Блаженного на Красній площі в Москві).

Виникнення і розвиток гуманістичного ставлення до аномальних осіб

Епоха Відродження, що прийшла на зміну Середньовіччю дозволяє людині вперше поглянути на себе відкрито. Саме в цей період виникають, а потім все більш розвиваються гуманістичні тенденції щодо осіб з психо-

фізичними вадами. Одним з перших педагогів, які висловили думку про необхідність прояву турботи, про виховання і навчання осіб з психофізичними вадами і обґрунтував свою позицію філософськи, був знаменитий слов'янський педагог Ян Амос Коменський (1592–1670). Він вважав, що вчити можна всіх аномальних дітей. У цьому зв'язку він писав: «Виникає питання: чи можна вдаватися до утворення глухих, сліпих і розумово відсталих, яким через фізичні недоліки неможливо в достатній мірі прищепити знання? — Відповідаю: з людської освіти не можна виключити нікого, крім нелюдини» (Я. А. Коменський, 1958, С. 206–207).

Розуміння необхідності в наданні допомоги особам з фізичними та психічними вадами та активізація такої допомоги набуває особливої значущості до початку XVIII в. Літературні джерела підтверджують, що вперше можливість виховувати і навчати осіб з психофізичними вадами була доведена на рубежі XVIII і XIX в. відомим французьким психіатром Жаном Ітаром (1775–1838), який зробив спробу навчити і виховати хлопчика Віктора, знайденого ним у лісі під містом Аверон. Пізніше, в середині XIX в. проблема починає розглядатися вже як наукова.

Перші дослідження, лікування, навчання і виховання осіб з відхиленнями у розвитку і залучення для реалізації цих цілей членів їх сімей

Досвід Жана Ітара поступово набуває в Європі популярності. Ним широко користуються його колеги — лікарі, які результатами своєї діяльності доводять можливість лікування та виховання осіб з відхиленнями у розвитку (Ф. Пінель, Ж. Ескіроль, 1838; Е. Сеген, 1903 та ін). Вони ж стають першими наставниками і педагогами душевнохворих осіб. Розробкою питань виховання та освіти осіб з аномалією розвитку займалися А. Біне і Т. Сімон (1910, 1911), Д. Бурневіль (1984), D. Boumeville (1899), Daniel et Philippe (1899), J. Decroly (1905), Ж. Демор (1909), J. Demoor (1898), J. Demoor et G. Daniel (1898, 1900); М. Монтессорі (1913), Sante de Santctis (1906), Ж. Філіпп і П. Бонкур (1911) та ін.

У Росії перший досвід позитивного впливу сім'ї на стан психічнохворого виник на початку XIX ст. Фахівці, що працювали з цією категорією хворих, звернули увагу на можливість використання сімейного оточення як для профілактики, так і для лікування різних психічних розладів.

В кінці 30-х років XIX в. за ініціативою одного із засновників громадської психіатрії І. Ф. Рюля вперше у світовій практиці було проведено загальнодержавний перепис душевнохворих (цит. за А. М. Шерешевским, 1978, С. 142). Одночасно з узагальненням результатів перепису І. Ф. Рюль склав «Коротке наставляння» (1839) для батьків і близьких душевнохворих осіб. Поряд із загальними порадами в «Повчанні» визначалися заходи, які повинні були робити члени сім'ї відносно душевнохворої особи. Серед них згадувалося про «привітне поводження в розмові між собою», про «стабільність позитивних звичок і способу життя». Батькам ставилося в обов'язок вести роз'яснювальні бесіди з дітьми та займатися їх корисною справою.

Одночасно в Росії розширювалася практика лікування психічнохворих в сім'ях, які мають можливість їх утримувати. Вказувалося на необхід-

ність гуманного ставлення близьких до хворої дитини, і розглядалася можливість лікувального впливу на неї членами сім'ї.

З 1859 р. в рамках розвитку сімейного патронажу обговорювалася проблема надання лікарем спеціального впливу на сім'ю хворого. Малося на увазі не тільки постійне спостереження і контроль за станом хворого, але і «просвітницькі бесіди з членами родини, щоб вони, по-доброму ставлячись до підопічного, своїми розмовами позитивно впливали на його самопочуття» (А. М. Шерешевский, там же, С. 142). Таким чином, спочатку проблема сім'ї з аномальною дитиною або з дорослим розглядалася в аспекті залучення сім'ї для використання її добродійного впливу на стан хворого.

Досвід роботи з сім'ями в патронажі обговорювався на I з'їзді психіатрів. У доповіді, з якою виступив на цьому з'їзді відомий російський психіатр С. С. Корсаков, були визначені категорії хворих, яких він вважав можливим лікувати вдома. В основному до них були віднесені неврастеніки. Розширення масштабів утримання душевнохворих у сім'ях дозволяло застосовувати лікувальні заходи поряд з «моральним впливом» (А. М. Шерешевский, там же, С. 142). Це передбачало правильне розуміння їх стану найближчим оточенням (членами сім'ї). Вважалося, що лікування в сім'ях дає непогані результати при їх розміщенні в територіальній близькості один до одного. Сім'я хворого ставала не тільки відомим фоном для проведення лікувальних заходів і психотерапії, але і її певним компонентом. Сім'я сприяла лікареві в правильному обиранні методу і створювала відповідну обстановку для його використання.

На початку XIX ст. відкриваються перші навчальні заклади для глухих дітей і підлітків у Петербурзі (1806), Ризі (1809), Львові (1830), Москві (1831), Одесі (1843), Харкові (1869), та для сліпих у Львові (1848), Києві (1879), Москві (1881), Кам'янці-Подільському (1885), Харкові (1887). Більшість із них існувала на випадкові кошти від піклувальних товариств, філантропів, церковних зборів. Зазвичай вони виникали на базі притулків для дорослих осіб з сенсорними порушеннями. Що стосується розумово відсталих дітей, доля їх була складнішою. Лише в поодиноких випадках ці діти знаходили притулок у богадільнях, виховних будинках, або в закладах для дітей з сенсорними порушеннями.

До початку XX в. у великих містах Росії і України були створені та апробовані різноманітні форми лікування психічнохворих в сім'ях.

Організація консультативної допомоги батькам «дефективних» дітей на початку XX ст.

Фахівці того часу надавали особливого значення проведенню роз'яснювальних заходів для батьків, включаючи лекції про природу виникнення дефекту і недоліки сімейного виховання, надання батькам спеціальної допомоги. Так, В. П. Кащенко обґрунтував ідею психологічного впливу сім'ї на хворого необхідністю створення перешкоди для його аутизації шляхом взаємодії з близькими. Відомий психіатр підкреслював важливість «сприятливого збігу індивідуальних особливостей сім'ї» при лікуванні психічних порушень (В. П. Кащенко, 1905, С. 144). Надаючи до-

помогу батькам у вихованні дитини в сім'ї, він в першу чергу звертався до роз'яснення батькам «дефективності характеру» і труднощів його виховання, а також давав рекомендації щодо режиму дня, тактики ставлення до нього і спеціальної літератури для читання батькам. На допомогу батькам для реалізації системи корекційного виховання пропонувалося запросити і педагога-дефектолога (В. П. Кащенко, 1992).

Про включення батьківської теми в спектр обговорюваних питань свідчать праці та публікації відомих психіатрів, психологів і педагогів початку ХХ в. Представляють інтерес, при висвітленні даної теми, публікації Ж. Демора, який згідно з думкою Г. І. Россолімо, був «одним з кращих фахівців в Європі» того часу з проблеми аномального дитинства. Його монографія «Ненормальні діти, їх виховання вдома і в школі», що вийшла в Росії в 1909 р., охоплювала широкий спектр питань, що стосуються аномальних дітей, включаючи проблему їх контактів з батьками і просвіти.

У монографії німецького вченого і педагога Б. Меннеля «Школи для розумово-відсталих дітей», перекладеної на російську мову в 1911 р. лікарем М. Владимірським, дається систематичний виклад питання про стан шкіл для розумово відсталих дітей у Німеччині та окрема глава («Батьки і життєві умови учня») присвячується проблемам батьків підопічних.

Витоки формування сімейної психотерапії в Росії пов'язані з заснуванням лікарсько-виховних закладів та організацією сімейних патронажів для психічних хворих. У 1882 р. такий лікарсько-виховний заклад було створено в Петербурзі. Очолив його відомий лікар і педагог І. В. Маляревський. Досвідом роботи в подібних установах зацікавилися в той час і за кордоном. В. М. Бехтерев, відповідаючи на запитання одного із західних кореспондентів, повідомляв, що «12 установ такого роду досягають успіхів в цій справі не тільки лікуванням, але і вихованням» (А. М. Шерешевський, 1978, С. 146).

У застосовуваних І. В. Маляревським і його послідовниками заходах лікарського впливу і виховання величезне значення мала діагностика взаємин у сім'ях і виявлення неправильного виховання у формуванні проявів душевної хвороби. Приділяючи особливу увагу сімейному вихованню, Маляревський відзначав (І. В. Маляревський, 1886), що педагогічна невідомість батьків призводить в домашніх умовах до виникнення в дітей розвиненого егоїзму, відсутності свідомості боргу перед оточуючими, до зайвого самолюбства, яке нерідко сприймається як душевне страждання. виправлення дефектів виховання здійснювалося лікарем в процесі бесід, проведених з дитиною роздільно або за потребою разом з батьками. Для батьків окремо проводилися «наради», на яких розкривалися недоліки сімейного виховання. Слід зазначити, що в подібних установах допомога за участю сім'ї надавалася дітям, які мали слабкі ступені ідіотії, аномалії органів чуття і нервової системи, психічні дефекти, тобто, відповідно до сучасної класифікації порушень розвитку практично всім дітям з психофізичними вадами.

З 1912 р. в Петербурзі при психоневрологічному інституті була відкрита допоміжна школа, в якій функціонували також і курси для батьків.

У програму цих курсів входило ознайомлення з вченням про характер та загальною психопатологією дитячого віку. Проводилися спільні заняття батьків і дітей, на яких не тільки розглядалися складні конфліктні ситуації в сім'ї, але й давалися поради та рекомендації щодо їх усунення «шляхом взаємних поступок і відволікання нервових дітей від предмета їх дратівливості» (А. М. Шерешевский, 1978, С. 145–146).

З 1907 по 1912 р. подібний «гурток спільного виховання і освіти» працював і в Москві. З його програмою був ознайомлений В. М. Бехтерев.

Таким чином, кращими представниками медичної і педагогічної науки ще в ХІХ столітті були закладені традиції використання впливу сім'ї для вирішення лікувальних та виховних проблем хворої дитини. Зміст роботи з батьками мав рекомендаційний характер аж до середини ХХ в.

Розвиток традицій знайшов своє продовження в Росії і в Україні в радянську епоху в роботах провідних вітчизняних психологів, педагогів, психіатрів: Д. І. Азбукіна, Н. Л. Белопольської, В. І. Бондаря, Т. П. Вісковатової, Т. О. Власової, Г. Л. Вигодської, Л. С. Виготського, Г. М. Дульнева, С. Д. Забрамної, Л. В. Занкова, Т. Д. Ілляшенко, К. С. Лебединської, І. Ю. Левченко, Е. І. Леонгард, В. І. Лубовського, А. Р. Маллер, О. М. Мاستюкової, А. Г. Обухівської, М. С. Певзнер, В. Г. Петрової, Б. І. Пінського, Т. В. Сак, В. М. Синьова, Л. І. Солнцевої, Н. М. Стадненко, О. О. Стребелевої, В. В. Тарасун, У. В. Ульяновської, Г. В. Цікото, А. П. Чуприкова, Ж. І. Шіф та ін

Короткий історичний екскурс у вивчення проблеми сім'ї дитини з психофізичними вадами дозволив висвітлити лише окремі, найбільш значущі аспекти її виникнення та розвитку, які представляють еволюцію поглядів соціуму на проблему взаємовідносин з особами, які мають психофізичні вади:

- 1) позбавлення від неповноцінних осіб як форма самозахисту людини і держави в давнину;
- 2) розвиток гуманістичного ставлення до аномальних осіб;
- 3) перші дослідження вивчення, лікування, навчання і виховання осіб з відхиленнями у розвитку і залучення для реалізації цих цілей їх сімей;
- 4) організація консультативної допомоги батькам «дефективних» дітей на початку ХХ ст.

Наведені вище дані дозволяють констатувати наступне: на початку ХХІ в. накопичено великий матеріал, що свідчить про існування проблеми, пов'язаної із соціальною адаптацією сімей, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку. У той же час проведений аналіз публікацій з даної теми дозволяє зробити висновок про те, що у вітчизняній спеціальній психології не існує системного, методичного підходу до вирішення цього питання і не розроблено напрями корекційної допомоги сім'ї, в якій виховується дитина з відхиленнями у розвитку. Проблема розробки теоретичних і організаційно-методологічних основ психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей з відхиленнями у розвитку, представляє один з нових, але маловивчених напрямів сучасної спеціальної психології.

Список літератури

1. Бондар В. І., Золотоверх. Історія олигофренопедагогіки : підручник / В. І. Бондар. — К. : Знання, 2007. — 375 с.
2. Замский Х. С. История олигофренопедагогика / Х. С. Замский. — М. : Просвещение, 1980. — 398 с.
3. Кащенко В. П. Педагогическая коррекция / В. П. Кащенко. — М. : Просвещение, 1992. — 223 с.
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменский. — М. : Педагогика, 1958. — 274 с.
5. Малофеев Н. Н. Специальное образование в России и за рубежом: в 2 ч. / Н. Н. Малофеев. — М. : Печатный двор, 1996. — 182 с.
6. Маляревский И. В. Медико-педагогический вестник / И. В. Маляревский. — М., 1886.
7. Рюль И. Ф. Краткое наставление, каким образом должно обходиться с умалишенными доколе они будут помещены в заведение, устроенное для больных этого рода / И. Ф. Рюль. — СПб., 1839.
8. Ткачева В. В. Психологическое изучение семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии / В. В. Ткачева. — М. : УМК «Психология», 2004. — 192 с.
9. Шерешевский А. М. Идеи семейной психотерапии в истории отечественной психиатрии / А. М. Шерешевский // Семейная психотерапия при нервных и психических заболеваниях / под ред. В. К. Мягер, Р. А. Зачевицкого. — Л., 1978. — С. 142-146.

А. Б. Соколова

кандидат психологических наук

преподаватель кафедры дефектологии и физической реабилитации

Южноукраинский национальный университет имени К. Д. Ушинского

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ ПРОБЛЕМЫ СЕМЬИ, КОТОРАЯ ВОСПИТЫВАЕТ РЕБЕНКА С ОТКЛОНЕНИЯМИ В РАЗВИТИИ

Резюме

В статье осуществлен сравнительный анализ развития проблемы семьи, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии в Европе, России, Украине. Определены основные тенденции, особенности отношения социума к таким лицами на разных этапах развития общества.

Ключевые слова: дети с психофизическими нарушениями; семьи, воспитывающие ребенка с отклонениями в развитии; отношение общества к лицам с психофизическими нарушениями.

A. Sokolova

candidate of psychological sciences

teacher of department of defectological and physical rehabilitation

K. D. Ushinskiy Yuzhnoukrainskiy national university

HISTORICAL WAY OF DEVELOPMENT OF PROBLEM OF FAMILY WHICH EDUCATES|REAR| CHILD WITH REJECTIONS IN DEVELOPMENT

Summary

The article is a comparative analysis of the development problems of the family who is raising a child with developmental disabilities in Europe, Russia, and Ukraine. The main tendencies, especially the relationship of society to such persons at different etapah development.

Key words: children with mental and physical disabilities, families raising a child with developmental disabilities, public attitudes towards people with mental and physical disabilities.